

[2–2021]

history – theory – criticism

dějiny–teorie–kritika

Obsah | Contents

Editorial – Alterity, Enmification, Orientalism and Other Issues	177
1. Studie a eseje Studies and Essays	
PETR ANDREAS – Není stále jasné, co jsou to protisocialistické síly. Resovětizace KSČ a jejího diskurzu o nepříteli v období československé krize <i>It is still not clear what the anti-socialist forces are. Re-Sovietization of the Communist Party of Czechoslovakia and its discourse on the enemy during the Czechoslovak crisis</i>	183
DAVOR PAVIČIČ – A Story Told Twice: Beda Dudík Accompanying Francis Joseph to the Opening of the Suez Canal (1869) <i>Dvakrát vyprávěný příběh: Beda Dudík doprovází Františka Josefa na otevření Suezského průplavu (1869)</i>	225
TOMÁŠ MALÝ – Rituály středověku a raného novověku v recentní české a polské historiografii <i>Medieval and Early Modern Rituals in Recent Czech and Polish Historiography</i>	245
JAN HORSKÝ – Discussing the ‘Grandmother Hypothesis’ <i>Diskuse o „hypotéze babiček“</i>	281
2. Diskuse a rozepře Discussions and Disputes	
STANISLAV KOKOŠKA – Jak to bylo s tábory pro takzvané darebáky, povaleče a cikány aneb odpověď na kritiku Pavla Balouna a Jaromíra Mrňky <i>The History of the Camps for so-called Scoundrels, Layabouts, and Gypsies, or a reaction to the critique by Pavel Baloun and Jaromír Mrňka</i>	311
ZHANG ZUOCHENG – West vis-à-vis East. Tradition, Question and Practice in Chinese Historiography <i>Západ versus Východ. Tradice, výzkumné otázky a praxe čínské historiografie</i>	333

3. Recenze a reflexe | Reviews and Reflections

GABRIELA DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ – <i>Človek vo vojne. Stratégie prežitia a sociálne dôsledky prvej svetovej vojny na Slovensku</i> (Jiří Hutečka)	351
VOJTĚCH KESSLER, JOSEF ŠRÁMEK (edd.) – <i>Tváře války: Velká válka 1914–1918 očima českých účastníků</i> (Martin Jemelka)	357
LENKA J. BUDILOVÁ – <i>Od krvaví msty k postsocialismu. Vývoj antropologického zájmu o Balkán</i> (Jan Horský)	361
ZBYNĚK ZEMAN, RAINER KARLSCH – <i>Na uranu záležití. Středoevropský uran v mezinárodní politice 1900–1960</i> (Matěj Bílý)	370
JANA NDIAYE BERÁNKOVÁ, MICHAEL HAUSER, NICK NESBITT (edd.) – <i>Revolutions for the Future: May '68 and the Prague Spring</i> (Luboš Studený)	376
Editorial Note	385
Upozornění redakce	388

ZBYNĚK ZEMAN, RAINER KARLSCH, *Na uranu záleží. Středoevropský uran v mezinárodní politice 1900–1960,*

Praha 2020, Academia, 426 s.,
ISBN 978-80-200-3072-6

Tuzemský knižní trh je doslova zaplaven překlady zahraničních titulů zabývajících se moderními dějinami. Akviziční politika konkrétních nakladatelství je však v tomto směru mnohdy záhadná. Stává se totiž, že relativně brzy po publikaci cizojazyčného originálu je přeloženo a v češtině vydáno dílo pochybného přínosu, zatímco zajímavé, ba dokonce klíčové práce českému publiku zůstávají dlouho přístupné jen v originále. Recenzovaný titul *Na uranu záleží* z pera britského historika českého původu Zbyňka Zemana a jeho německého kolegy Rainera Karlsche si na české vydání počkal dvanáct let.¹ Zeman, bývalý profesor z Oxfordské univerzity, se jej naneštěstí nedožil.

Jedním z problémů, který s sebou vydávání překladů knih s velkou časovou prodlevou nese, je možná ztráta exkluzivity a aktuálnosti vlivem pokroku v bádání, která se nevyhýbá ani průkopnickým dílům. Zemanova a Karlschova práce k nim ve své době svým způsobem patřila. Z českého, resp. československého pohledu zasazovala do mezinárodního kontextu téma, které bylo především na počátku 90. let do značné míry určováno zneužíváním pracovní síly politických vězňů diktaturou KSČ při fyzicky destruktivní těžbě uranu.² Z německého pohledu v jistém směru navazovala na předchozí (poněkud kontroverzně přijatý) Karlschův výzkum pokusů třetí říše získat jadernou zbraň³ a východoněmeckých dodávek uranové rudy Sovětskému svazu.⁴ Historici mezitím v tématu pokročili. Jen v tuzemském prostředí se v posledních letech objevily přinejmenším dva obsáhlé tituly, které se těžbě uranu v Krušnohoří věnují.⁵ Nicméně práce

- 1 V originále ZBYNĚK ZEMAN, RAINER KARLSCH, *Uranium matters. Central European Uranium in International Politics, 1900–1960*, Budapest 2008.
- 2 Určující prací v tomto směru byla studie Vladimíra Pacla o každodennosti v jáchymovských vězeňských táborech. KAREL KAPLAN, VLADIMÍR PACL, *Tajný prostor Jáchymov*, České Budějovice 1993.
- 3 RAINER KARLSCH, *Hitlers Bombe die geheime Geschichte der deutschen Kernwafferversuche*, München 2005.
- 4 RAINER KARLSCH, *Uran für Moskau. Die Wismut – Eine populäre Geschichte*, Berlin 2007.
- 5 KLÁRA PINEROVÁ (ed.), *Jáchymov. Jevišťe bouřlivého století*, Praha 2018; ZDENĚK BAUER, *Jáchymovské tábory – peklo, ve kterém mrzlo*, Praha 2019.

Zemana a Karlsche byla ve své době přijata poměrně dobře, a tak i její opožděné české vydání může být přínosné. Už jen z toho důvodu, že se nezabývá situací pouze v Československu, ale také ve východním Německu, čímž nabízí širší optiku a možnost odlišit lokální specifika od obecnějšího trendu.

S odstupem času však přece jen vystupují na povrch jisté limity knihy. Klíčová teze autorů se odráží v názvu *Na uranu záleží*. Domnívají se, že faktor uranových nalezišť v Krušných horách pro strategická rozhodnutí ohledně středoevropského regionu ve finální fázi druhé světové války a bezprostředně po jejím skončení zůstává v historiografii neoprávněně opomenut. Poměrně detailní, spíše faktograficky laděné dílo mělo otázku vrátit – nebo lépe řečeno zanést – do zorného pole odborníků, kteří se věnují vzniku bipolárního světa po roce 1945 a úvodním etapám studené války. Práce má ve skutečnosti mnohem širší záběr a fenomén krušnohorského uranu a jeho těžby i využití zkoumá komplexněji, nikoli pouze z mezinárodní, ale také vnitropolitické a sociální perspektivy. Od toho se naneštěstí odvíjejí některé její slabiny.

Zmíněná klíčová teze jako by ani nebyla středobodem výzkumu, ale jeho vedlejším produktem. Nepochybně správný je poznatek autorů, že přítomnost uranových nalezišť posílila strategický význam krušnohorského regionu. Stalo se tak během pomyslné přede hry závodů v jaderném zbrojení, tedy poté, co byl Sovětský svaz svými západními spojenci z antihitlerovské koalice informován o úspěšném vývoji a otestování americké atomové bomby. Chybou je tento poznatek absolutizovat a přikládat mu určující roli pro poválečné uspořádání ve střední Evropě. Kniha v tomto směru obsahuje několik sporných a diskutabilních závěrů. Ukazuje to i skutečnost, že na ně výzkum v posledních letech příliš nenavázal a nepotvrdil jejich platnost. Zásadní je implicitní výklad autorů, že Spojené státy americké a Velká Británie v jednáních se Sovětským svazem o demarkační linii a obsazování území kontrolovaného nacistickým Německem mohly postupovat odlišně, pokud by disponovaly přesnějšími informacemi o rozsahu zásob uranové rudy v Krušnohoří. Především ve vztahu k Československu je přítomnost uranových nalezišť chápána jako jeden z hlavních, ačkoliv otevřeně nepojmenovaných důvodů, proč byla země nakonec začleněna do sovětské evropské sféry vlivu.⁶ Kniha také naznačuje, že právě uran sehrál velmi podstatnou úlohu při sovětském opuštění úvah o jednotném poválečném německém státu. Východoněmecká stá-

6 Tuto domněnku formuloval Zeman již v 90. letech 20. století. Srov. ZBYNĚK ZEMAN, *Československý uran a únor 1948*, Soudobé dějiny 5/1998, č. 2–3, s. 257–265.

tostrana SED pak měla masivní uranový průmysl v Krušných horách vnímat jako jednu z hlavních záruk existence Německé demokratické republiky (NDR).

Problém všech výše uvedených tezí spočívá v tom, že v knize nejsou soustavně a cíleně sledovány a dostatečně argumentačně a pramenně podloženy. Dalekosáhlé závěry o poválečných záměrech Moskvy s Československem a Německem autoři nečiní na základě zevrubnější analýzy primární sovětské dokumentace, ale intuitivně nebo na bázi torzovitých zdrojů jiné provenience, např. vybraných interních britských poválečných zahraničněpolitických memorand. Relevanci snižuje nejen složení pramenů, z nichž vycházejí tyto autoritativně činěné závěry, ale také opomíjení širšího kontextu. Výklad např. nereflektuje, že Josif Stalin a po něm i Nikita Chruščov ve svých úvahách o možném jednotném Německu považovali za minimální nepřekročitelnou linii přátelský poměr takového státního útvaru vůči Moskvě; jeho čistě prozápadní orientace, která by strategicky důležité dodávky uranu potenciálně vylučovala, nebyla nikdy na pořadu dne. Navíc koncepce dvou formálně rovnocenných německých států v sovětské zahraničněpolitické strategii definitivně zakořenila až na počátku 60. let, tedy v době, kdy východoněmecký uran již pro sovětský zbrojní průmysl neměl zdaleka takový význam jako o patnáct let dříve.

Větší zohlednění obecnějšího kontextu by si žádalo i tvrzení, že nebytí dodávek východoněmeckého a československého uranu do Sovětského svazu, závod supervelmocí v jaderném zbrojení by začal později. Opomíjí totiž vývoj úvah Moskvy, včetně samotného Stalina, o důležitosti atomových arzenálů pro vedení příští války. Dnes víme, že Sovětský svaz i v době, kdy již disponoval vojenskou nukleární technologií, vycházel z představy, že případný nový velký konflikt bude z vojenského hlediska z velké části opakováním druhé světové války. Existence jaderných zbraní se na jeho výsledku měla projevit okrajově, proto se dlouhou dobu sovětské ozbrojené síly orientovaly především na budování masivních konvenčních sborů. Kniha také nikterak nepracuje se skutečností, že ani na americké straně nevzniklo před eskalací korejské války na počátku 50. let závažné množství atomových náloží, přestože Spojené státy měly na technologii globální monopol. Dalo by se tedy tvrdit, že dodávky uranové rudy z Krušnohoří usnadnily vývoj sovětské jaderné zbraně. Avšak ve chvíli, kdy se závody v nukleárním zbrojení skutečně rozbíhaly, Sovětský svaz již disponoval i jinými zdroji této suroviny, včetně vlastních.

Kniha je rozdělena na tři v zásadě chronologické části. Řeší historii těžby krušnohorského uranu před rokem 1945 a následná specifika jejího masivního rozšíření na obou stranách československo-východoněmecké hranice. Čtenáři jistě neunikne, že dílo není plodem práce jednoho autora. Československá a východoněmecká část se liší strukturou výkladu, mírou tendence spekulovat i použitou

terminologií. Částečně jde o důsledek historických odlišností a obecného vnímání problematiky v českém a německém prostoru, které z textu jasně vyplývají. Zatímco nucená práce v uranovém průmyslu na severní straně Krušných hor víceméně skončila na počátku 50. let, na straně jižní až zhruba o dekádu později. Přestože podmínky těžby byly i v NDR velmi náročné, mnohdy s fatálními následky, tamní uranový průmysl byl považován za příležitost ke zbohatnutí, jako nový Klondike. V Československu naopak evokoval především věznění a politickou perzekuci, české souostroví gulag, jak Zeman souhrnně označuje tehdejší systém táborů nucených prací a trestaneckých pracovních táborů. Pro úplnost nutno dodat, že ani v československém prostředí netvořili vězni většinu pracovní síly v uranovém průmyslu; i na vrcholu v roce 1953 šlo o zhruba třetinu jejího stavu.

Hloubka rozdílů zjevně vychází především z přístupu obou autorů. Karlschova kapitola o těžební společnosti Wismut je koncepčně ucelenější. Zeman ve své části naopak činí velké odbočky, např. prostřednictvím dlouhých, ale pro téma knihy ne zcela podstatných biografických črt, i výkladové skoky (na jedné straně se zabývá závody v jaderném zbrojení, aby na další kvapně přešel k popisu každodennosti vězňů těžících uran). Karlschův text je také výrazně méně emotivní. Ukazuje, že historik může zůstat věcný, aniž by idealizoval a zlehčoval strasti přelomu 40. a 50. let, jakými byly nucená práce vězňů či absurdní i zcela vykonstruovaná obvinění s drakonickými tresty v podobě přeřazování na tzv. trestné šachty s obzvláště těžkými podmínkami, deportací horníků na Sibiř, v krajním případě i soudních poprav za reálnou i údajnou špionáž. Zeman proti tomu vycházel z vyhocené a v dnešní historiografii již okrajové teze, že Sovětský svaz za vrcholného stalinismu zacházel s Československem, „jako by to byl jeden velký pracovní tábor“. V souvislosti s těžbou uranu píše o „systému koncentračních táborů v Československu“ a v nich ubytovaných otrocích (s. 133, s. 182–183). Pochopitelně není namístě jakkoli relativizovat utrpení, které se v těchto zařízeních odehrávalo. Zeman je ostatně barvitě dokumentuje, byť poněkud nestandardně bez poznámkového aparátu, na základě jednoho souborného odkazu na sbírku výpovědí pamětníků. Ve vědecké práci by přesto bylo záhodno terminologii lépe vysvětlit, případně volit uvážlivěji a zohledňovat v ní (pro laika možná podružně) nuance. Zdá se, jako by Zeman hledal analogii s nacistickými koncentračními tábory. V takovém případě by nebylo od věci alespoň stručně zmínit jejich shodné i odlišné atributy s nucenou prací v uranovém průmyslu. Větší terminologická ujasněnost by textu prospěla i v jiném směru: o Sovětském svazu je standardně, avšak nikoli výhradně, psáno jako o Rusku, pro sovětské představitele se často používá termín Rusové (ačkoli klíčové tehdejší postavy – ať už Josif Stalin, či Lavrentij Berija – byly gruzínské národnosti), českoslovenští aktéři jsou pak

konstantně titulováni jako Češi. Styl podtrhuje pejorativní užívání slova soudruh, kterým Zeman na rozdíl od Karlsche nahrazuje křestní jména negativních akτέρů zkoumaných událostí, zejména velitelů jednotlivých vězeňských táborů.

Rozdíl je vidět i na přístupu autorů k problematice hledání špiónů a dalších nepřátel, k němuž v Československu, východním Německu i dalších zemích sovětské sféry vlivu docházelo na počátku 50. let. Odhlédneme-li od poněkud úzkého úhlu pohledu, že tato špionomanie byla „vedlejším produktem jaderného tajnůstkářství“ (s. 216), pasáže týkající se NDR se drží jasných případů perzekuce domnělých i opravdových západních agentů, které přímo souvisely s těžbou uranu. V kontrastu s tím stojí krkolomná snaha o analogii na československé straně v podobě procesu s Rudolfem Slánským. Pokus najít jeho vazbu na uranový průmysl evokuje chytání se dílčích stébel a pověstné hledání jehly v kupce sena. Velmi spekulativní a blíže nedoložená je především Zemanova implikace, že někdejší generální tajemník ÚV KSČ skončil na popravišti mj. z důvodu, že svou aktivitou směřující k posílení vlivu strany v jáchymovském okrese „zkřížil sovětské mocenské plány“ (s. 207). Bylo by výrazně přínosnější zaměřit se na soudní postihy, které – jak je dnes alespoň částečně zdokumentováno – se československého uranu jednoznačně týkaly.

Výše uvedené kriticky laděné postřehy neznamenají, že v mnoha ohledech úctyhodné dílo nestojí za prostudování. Vychází z rozsáhlých pramenů, včetně primární dokumentace z více než dvou desítek německých, českých, amerických, britských i ruských archivů. Pracuje také s nepříliš známými vzpomínkami akτέρů na různých úrovních. Obzvláště Karlschova část nabízí velmi solidní vhled do neutěšených sociálních poměrů poválečného Německa a drsného života uranových horníků. Cenný je i rozbor stávek a protestů, ke kterým ve společnosti Wismut docházelo. Ukazuje, že šlo v první řadě o protesty proti špatným pracovním a životním podmínkám, nikoli cílený odpor proti diktatuře SED. Jejich zpětná politizace je naopak přebíráním pohledu a konstruktů tehdejší vládnoucí moci, která veškeré projevy nespokojenosti pojímala jako politicky motivované. Stejně tak z výkladu vyplývá, že i v tomto případě docházelo mezi vládci a ovládanými k obousměrné interakci – východoněmecký režim na zmíněné události již v období první poloviny 50. let reagoval nejen represivními akcemi (i když ty byly pochopitelně přítomné), ale také snahou o nápravu nejvíce kritizovaných aspektů hornického života.

Vyzdvihnout je třeba snahu o objektivitu. Kniha např. zřetelně ukazuje, že mnohé aspekty těžby krušnohorského uranu, především v NDR, ve své době západní tisk zveličoval a skandalizoval, ať již skrze fabulace o desítkách zabitých horníků během nepokojů v červnu 1953, či zprávy o smyšlených důlních neštěstích. Souběžně je jasně pojmenováno nebezpečí této činnosti, při které

nebyla nouze o smrtelné nehody, jejichž přesný počet se nikdy nedozvíme, protože oficiální statistika hovoří o 772 obětech mezi lety 1946 a 1990 je zjevně podhodnocená. Věcně a v historickém kontextu je vyložen i problém poškození zdraví radiací. Práce odhaluje, že přehlíživý pohled k lékařským varováním nebyl ve své době vlastní jen komunistickým politikům, ale bagatelizovala je také americká armáda. Stejně tak je objasněno, že silné radiaci nebyli vystaveni pouze pracovníci uranových dolů ve východním bloku, ať už z řad profesionálů, či vězňů – američtí horníci absorbovali dokonce ještě větší dávky, a to kvůli přirozeným vlastnostem tamní uranové rudy. Text rovněž dokumentuje, že dohody o těžbě a dodávkách uranu mezi Sovětským svazem a dvěma středoevropskými státy byly zdrojem vzájemných sporů, avšak podobné spory provázely také těžbu uranové rudy pro západní mocnosti v jiných částech světa.

Zemanův a Karlschův opus tedy zůstává v mnoha směrech hodnotným a vícevrstevným příspěvkem k problematice dobývání uranu ve východním bloku. Jeho české, třebaže notně opožděné vydání je proto třeba kvitovat. Není vyloučeno, že povede ke zpětnému prověření některých ambiciózních, ale v tuto chvíli nepřesvědčivě vyznívajících tezí, které kniha přináší.

Matěj Bílý

Ústav pro studium totalitních režimů